

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi

Guliston Davlat Universiteti

Ijtimoiy-iqtisodiy fakultet

5 – 32 guruh talabasi Tashkuziev Hakimning
**“Turkistonda ikki hokimiyatchilik va
sho'rolar hukmronligining o'rnatilishi”**
mavzusida yozgan

KURS ISHI

Qabul qildi: Qurbonov E

Guliston – 2012

MAVZU: TURKISTONDA IKKI HOKIMIYATCHILIK VA SHO'ROLAR HUKMRONLIGINING O'RNATILISHI

REJA :

KIRISH

I. 1917- yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri.

1.1. Podsho hokimiyatining ag'darilishi va buning Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri.

1.2. Turkistonda siyosiy-demokratik tashkilotlarning vujudga kelishi hamda ularning faoliyati.

II. Turkiston o'lkasida sovetlar istibdodining o'rnatilishi.

2.1. 1917-yil iyul-oktabr voqealari muvaqqat hukumatning mag'lubiyati.

2.2. Turkistonda sho'rolar hokimiyatining o'rnatilishi

XULOSA

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

KIRISH.

Mavzuning dolzarbligi. Turkiston o'lkasi uzoq o'tmishga ega bo'lib, hozirgacha bo'lgan davr ichida ko'plab "qora kunlar" ni boshdan kechirdi. Shunday "qora kunlar" dan biri bu shundoq ham chor Rossiyasi ta'sirida aziyat chekayotgan Turkistonning sho'rolar tomonidan istibdod etilishi edi.

Chor Rossiyasi yurtimizni bosib olib to biz davlat mustaqilligimizni qayta tiklagunimizga qadar o'rta hisobda 130 yil vaqt o'tdi. Shu davr ichida xalqimiz boshiga ne-ne kulfatlar, baloyu ofatlar yog'ilmadi. Xoh siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotni olaylik, xoh ma'naviy, madaniy sohani. ...ayniqsa, sho'rolar hukmronligi yillarida xalqimiz tashqi dunyodan butunlay uzilib qo'yildi¹. Yetmish yildan ortiq davrda boshimizdan qanday ma'naviy, madaniy tazyiq, xo'rliklar kechganini ham yaxshi bilamiz.

O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi bilan tarixiy haqiqatni tiklash uchun, yangicha va xolis yondashuv, sovet davrida yuzaga kelgan Vatanimiz tarixidagi noxolisliklarni milliy mustaqillik mafkurasi asosida tugatish uchun qulay shart-sharoit qaror topdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov "Turkiston" gazetasi muxbirining savollariga bergan javoblarida mustabid sovet tuzumi davriga munosabat bildirar ekan: "...bugun biz ota-bobolarimizga... sun'iy ranglar bilan ajratib baho bermasligimiz, balki ularning hayotini, ular yashagan davrning mohiyatini to'g'ri tushunishga harakat qilishimiz lozim"²,deb ta'kidlagan edi. Modomiki, shunday ekan, his-hayajonga berilmasdan, mustabid siyosiy tuzum tarixi bilan xalqimiz tarixini ajrata bilishimiz, uni xolisona yoritishimiz zarur.

Darhaqiqat, chor mustamlakachiligi o'zining behad zulmkorligi, qabohati bilan yurtimiz, uning jafokash odamlari tanasida o'chmas dog'-hasrat qoldirdi. U ajdodlarimizni ma'nan va ruhan qo'llab-quvvatlab kelgan asl ma'naviy qadriyatlarni zavol toptira borib, ularning jismi-jonida mavj urib kelgan milliy istiqlol va erk tuyg'ularini asta-sekin so'ndirishga urinib keldi. Yurtimiz tuprog'ini

¹ Karimov I. A. "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" Toshkent "Sharq" 1998. 10- bet.

² Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. "Turkiston". 1999 yil, 2 fevral.

qonga belagan chor zobitlaridan biri, qonxo'r general Skobelevning: "Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi", deb aytgan behayo so'zlari bekorga aytilmagan, albatta.

O'lka jadidlarining rahnamosi M.Behbudiyning "Haq olinur, berilmas!" shiorida ozodlik uchun kurash g'oyasining muqarrarligi o'z yorqin ifodasini topgan edi.

Butun Turkistonni larzaga keltirgan hamda chor mustamlakachilarini sarosimaga solgan o'lka xalqlarining 1916-yilgi milliy-ozodlik harakati ham yurt ozodligi yo'liga bag'ishlangan edi. Muxtasar qilib aytganda, Vatan ozodligini, davlat mustaqilligini qo'lga kiritish Turkiston xalqlarining asriy orzusi edi.

1917 yil 27 fevralda Rossiyadagi fevral burjua-demokratik inqilobi g'alabasi tufayli podsho Nikolay II taxtdan ag'darilib, hokimiyat tepasiga rus burjuaziyasi chiqdi va ular muvaqqat (vaqtli) xukumat tuzdilar.

Petrogradga bo'lib o'tgan hodisalarlar ta'siri ostida Turkistonda yangi hokimiyat tuzilmalarini barpo qilish yuzasidan kuchli jarayon boshlandi. Bolsheviklar ta'sirida hamma shahar va ishchilar mavzellarida ishchi va soldat deputatlari Sovetlari tuzila boshladi. Ular inqilobiy demokratiya orzusini yuzaga chiqarishga vakil etilgan va muvaqqat hukumat mahalliy muassasalarining xatti-harakatlari ustidan nazorat olib borish huquqini da'vo qiladigan qurollangan xalq organlari tariqasida tashkil topib bordi. Bu sovetlar xay'atiga asosan yevropalik aholi vakillari kirdi.

Rossiyada vujudga kelgan ikki hokimiyatchilik oqibatida Turkiston o'lkasida ham ijtimoiy-siyosiy kurashlar avj oldi. Bolsheviklar Turkistonda ham hokimiyat uchun faol kurashga kirishdilar va bu yo'lda mahalliy aholiga tenglikni hamda erkinlik vada qilgan holda ulardan foydalandilar. Ammo hokimiyat sho'rolar qo'liga o'tgach berilgan barcha vadalar unitildi, aksincha Buxoro va xiva davlati hududlari daxshatli qirg'inlar evaziga bosib olindi va mustamlaka asoratiga solindi. Qisqa muddat ichida Turkiston xalqlarining milliy davlatchiligiga barham

berildi, tarixidan mahrum qilindi, dini taqiqlab qo'yildi, tiliga kishan solindi, madaniyat va m'naviyati haqorat qilindi.

Mustaqillikga erishilgach Prezident Islom Abdug'aniyevich Karimov haqqoniy tarixni yuzaga chiqarish va tarixiy haqiqatni anglashga katta e'tibor qaratdilar. Bu borada ko'plab ishlar amalga oshirildi. Jumladan sovet istibdodining salbiy jihatlari yaqqol ko'rsatib berildi, "bosmachi" lar tarzida tarixga kiritilgan xalq qahramonlarining tarixiy xotirasi tiklandi hamda ulug'landi. Bu borada o'z tarixiy xotirsiga ega inson-irodali insondir g'oyasiga amal qilindi.

Modomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni engib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirish zarur.³ Chunki tarix-xalq ma'naviyatining asosidir.

³ Karimov I. A. "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" Toshkent "Sharq" 1998. 13- bet.

I. 1917- yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri

1.1.Podsho hokimiyatining ag'darilishi va buning Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri

1917-yilning fevral oyi oxirida Rossiyada ro'y bergan inqilob Romanovlar sulolasining podshohlik tuzumiga barham berdi. 1917-yil 2-martda podshoh Nikolay II o'z ukasi Mixail foydasiga taxtdan voz kechdi. Ammo hokimiyatning podshohlik shakliga qarshi noroziliklar tufayli Mixail Romanov bu taklifni qabul qilmadi. Faqatgina Ta'sis majlisi roziligi bilan taxtga vorisiik qilishi mumkinligini bildirdi.

Mamlakatda amalda ikki hokimiyatchilik qaror topdi. Hokimiyat burjua partiyalari vakillaridan iborat Muvaqqat hukumat bilan ishchi va askar deputatlari organi bo'lgan Sovetlar o'rtasida taqsimlangan edi. Ikki hokimiyatchilik - ikki diktaturaning yakka hukmronlik uchun kurashi davri 1917-yilning 1-martidan 2-iyuligacha davom etdi. Muvaqqat hukumat parlamentar monarxiyani e'lon qilish tarafdori edi. Ishchi va askar deputatlari proletariat va dehqonlarning inqilobiy-demokratik diktaturasiga tayanib, demokratik respublika o'rnatish uchun kurash olib borardilar. Muvaqqat hukumat asosan o'rta va yirik burjuaziya manfaatlarini ifodachisi bo'lgan konstitutsiyaviy demokratlar (kadetlar) partiyasi a'zolaridan tuzilgan edi. Sovetlar sotsialist-inqilobchilar (eserlar) va Rossiya sotsial-demokrat ishchilar partiyasi (RSDRP) tomonidan tashkil etilgan bo'lib, o'sha davrda rahbarlik mensheviklar qo'lida edi. 1917-yilning fevralida bolsheviklar RSDRP ichida kichik bir guruhni tashkil etardi.

Rossiyada qariyb 300 yildan ziyod hukmronlik qilgan Romanovlar sulolasining taxtdan ag'darilishi mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotiga jiddiy ta'sir qildi.

Inqilob g'alabasini Rossiya fuqarolari zo'r shod-u hurramlik bilan qarshi oldilar. Chunki uning ezgu shiori ozodlik, tenglik va birodarlik edi. Fevral inqilobi asrlar osha Rossiyaning barcha mehnatkash va mazlum xalqlariga baxt-saodat yo'lini ko'rsatdi, katta-kichik millatlarga o'z taqdirini o'zi hal qilishiga imkoniyat

yaratdi, vijdon erkinligini joriy qildi, mahalliy idoralarni saylashda umumiy bevosita teng va maxfiy ovoz berishni yo'lga qo'ydi. Muvaqqat hukumat mahalliy xalq vakillaridan front orqasidagi ishlarga mardikorlikka olishga chek qo'ydi, bu tadbirlar millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar barcha xalqlarning istak-orzulariga javob berar edi. Rossiyadagi barcha o'n bitta partiya erkin suratda o'z faoliyatini olib bora boshladi. Xullas qisqa muddat ichida fevral inqilobi g'alabasi tufayli Rossiya harbiy feodat monarxistik davlatdan dunyoda eng ilg'or demokratik davlatga aylandi.

Fevral inqilobi Rossiyaning xalqaro maydondagi ahvoliga ham jiddiy o'zgarishlar kiritish imkoniyatini yaratdi. Inqilob sharofati tufayli Rossiya uzoq davom etayotgan jahon urushidan chiqib ketishi va mamlakat fuqarolarining ezgu niyatlarini ro'yobga chiqarishi mumkin edi.

Umuman aytganda fevral inqilobi jamiyat taraqqiyotining obyektiv rivojlanishi qonunlaridan kelib chiqqan hayotiy zarurat bo'lib, u chinakam xalq inqilobi edi. Shu bois fevral inqilobining bu g'alabasini Turkiston xalqi ham zo'r xursandchilik va katta umidlar bilan kutib oldilar. Podsho Nikolay II ning taxtdan ketganligi to'g'risidagi xabar Toshkentga 28-fevralda kechasi yetib keldi. Ammo Turkiston general-gubematori Kuropatkin monarxiyaning qayta tiklanishidan umidvor bo'lib bu xabarni xalqqa bildirishni istamadi. 3-martda fevral inqilobining g'alabasi to'g'risidagi telegramma matbuotda bosilgach, uning siri fosh boldi. Bu inqilobga nisbatan mamlakatimiz jadidchilari ham xayrixohlik hissi bilan qarab baho beradilar. Jumladan, endigina 19 bahorni qarshilagan Abdulhamid Cho'lpon fevral inqilobini 1789-1793-yillardagi buyuk fransuz respublikasiga o'xshatgan edi.

Rossiyada fevral inqilobining amalga oshishi, siyosiy tuzumning o'zgarishi, demokratik jarayonlarning yuzaga kelishi uchun qulay imkoniyatlarning ochilishi Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy voqealarning borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, o'lka hayotida yuz bergan muhim siyosiy o'zgarishlardan biri- bu chor mustamlakachiligi boshqaruvi ramzi bo'lib kelgan Turkiston general-

gubernatorligi mahkamasining tugatilganligi bo'ldi. Uning o'rniga Muvaqqat hukumatga bo'ysunuvchi Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Ayni chog'da viloyatlardagi harbiy gubernatorlik lavozimlari ham tugatildi. Ularning o'rniga viloyat komissarlari lavozimi ta'sis etildi. Eng muhimi, fevral o'zgarishi Turkiston o'lkasi xalqlari hayotiga muayyan demokratik jarayonlarni baxsh eta bordi. Endilikda keng xalq ommasini, uning turli ijtimoiy qat-lamlari faol harakatga kela boshladi. O'lkaning yirik shaharlarida tashkil topgan va asosiy tarkibi mahalliy millat vakillaridan iborat kasaba uyushmalari, chunonchi, binokorlar, quruvchilar, ko'ncilar, duradgorlar va boshqa kasb kishilarini birlashtirgan uyushmalar ham aholining tub manfaatlarini, ularning iqtisodiy va siyosiy talablarini himoya qilib faoliyat yuritdilar. 1917-yilning may oyiga kelib Turkiston o'lkasidan mardikorlikka zo'rlik bilan olinib, Rossiyaning G'arbiy hududlariga safarbar qilingan ko'plab yurtdoshlarimizning o'z ona zaminlariga qaytib kelishlari ham, shubhasiz, inqilobiy kuchlar safini to'ldira bordi. Bu o'rinda fevral o'zgarishidan keyin o'lka xalqlari hayotida muhim rol o'ynagan, ularning siyosiy faolligini oshirishga xizmat qilgan ko'plab inqilobiy-demokratik tashkilotlar, siyosiy firqalar, kasaba uyushmalari faoliyatiga alohida urg'u bermoq kerak bo'ladi. Gap shundaki, bu davrda Rossiyada faoliyat yuritayotgan ko'plab siyosiy partiyalar, jumladan, eserlar, sotsial-demokratlar va boshqa partiyalarning mahalliy tashkilotlari Turkistonda ham o'z faoliyatlarini aktivlashtirib, aholining turli ijtimoiy tabaqalarini o'zlariga jalb qilish, o'z dasturiy g'oyalarini ularning ongi, shuuriga singdirishga harakat etardilar.

Fevral inqilobi ta'siri ostida Turkiston o'lkasida ommaviy milliy ozodlik harakatlari avj olib ketdi. O'lkaning yirik shaharlari: Toshkent, Samarqand, Skobelev (Farg'ona), Andijon, Kogon, Namangan, Qo'qon, Petro-Aleksandrovska (To'rtko'1) va boshqa joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar bo'ldi, Fevral inqilobi haqidagi xabar matbuotda e'lon qilingan kuniyoq Toshkentda katta miting va namoyish bo'ldi. Namoyish qatnashchilari shaharning Skver (hozirgi Amir Temur xiyoboni) va Soborniy (hozirgi mustaqillik) maydonlari tomon

ko'chalar bo'ylab bayroqlar ko'tarib, qo'shiqlar aytib yurish qildilar. 5-martda Samarqand shahrida ko'p ming kishilik miting uyushtirildi. Kogon (Buxoro)dagi namoyishchilar soni 6 ming kishiga yetdi. 7-martda Petro-Aleksandrovskda bolgan ommaviy mitingda Amudaryo garnizoni askarlari ham qatnashdilar. Amudaryo bo'limining boshlig'i va shahar pristavi mitingni tarqatishga harakat qildi. Bunga javoban miting qatnashchilari ularni qurolsizlantirib, qamab qo'ydilar,

“Turon” jamiyati uyushtirdi va unga Munavvarqori Abdurashidxonov, Islombek Xudoyorxonov va boshqa jadidlar rahnamolik qildilar. Ana shunday miting Andijonda, Jome masjidi oldida bo'ldi. Unda “Taraqqiyparvar”chi 27 yoshli Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev nutq so'zlab fevral inqilobi mohiyatini tushuntirib berdi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida o'lka musulmonlarining ommaviy harakatlari Qo'qon, Namangan, O'sh, Jalolobod, Samarqand, Andijon, Kattaqo'rg'on muzofotlari va boshqa hududlarda ham sodir bo'ldi. Turkiston olkasidagi ana shu ommaviy chiqishlar va xalq harakatlari ta'siri ostida sovetlar birin-ketin vujudga kela boshladi. Turkistonda ishchi deputatlarining birinchi soveti Toshkentda 1917-yil 2-martda O'rta Osiyo temiryo'li Bosh ustaxonasi (Hozirgi Temiryo'llar teplovoz vagon ta'mirlash zavodi) da rus ishchilari tashabbusida tashkil etildi. Sovet tarkibiga shu kuni bo'lib o'tgan mitingda 12 kishi saylandi. Bunday sovetlar Toshkent shahrining boshqa zavodlari, ustaxonalari, korxonalar va jamoat tashkilotlarida ham saylandi. Zavodlar, ustaxonalar, korxonalar va jamoat tashkilotlaridan saylangan vakillardan 3-martda Toshkent ishchi deputatlari soveti tuzildi. 4-martda soldat deputatlarining Toshkent soveti tashkil topdi. Mart oyining oxirlarida Toshkent ishchi deputatlari soveti bilan askar deputatlari soveti o'zaro birlashib, “Hama razeta” sini chiqarishni yo'lga qo'ydilar. Gazetaning birinchi soni 1917-yilning 2-aprelida bosmadan chiqdi.

Fevral inqilobining dastlabki kunlaridanoq ishchi va soldat deputatlari sovetlari Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon), Andijon, Namangan, Qo'qon, Skobelev va boshqa shaharlarda vujudga keldilar, Faqat mart oyining o'zida 75

ishchi va soldat deputatlari sovetlari Turkistonda faoliyat ko'rsata boshladi. Ammo bu sovetlar tarkibidagi a'zolar asosan yevropalik aholi vakillaridan bo'lib, uning rahbariyatida yerli tub millatlarning vakillari umuman yo'q edi. Buni Toshkent soveti rahbariyati misolida ko'rsa ham bo'ladi. Toshkent soveti rahbarligiga 1.1.Belkov, A.Ya.Pershin, A.S.Lyapin, A.A.Kazakov, N.Kaluginlar saylandilar. 6-martda saylangan Andijon ishchi va askar deputatlari soveti hay'atiga V.A.Chaykin (rais), ishchi Pershin, askar Maslov (o'rinbosarlar) kirgan edi. Sovetning 7 a'zosi dan 4 tasi ishchi, 3 tasi askar bo'lib, ularning hammasi Yevropa millatiga mansub kishilar edilar

Turkiston o'lkasi sovetidan tortib to viloyatlar, shaharlar va uyezdlar sovetlarigacha barcha rahbarlik lavozimlarini Rossiyaning markazida tashkil etilgan mensheviklar va eserlar partiyalariga mansub bolgan Yevropa millati vakillari egallab oldilar. Jumladan, Turkiston o'lkasi sovetining raisi menshevik M.Fiterman, rais o'rinbosari qilib esa menshevik G.I.Broydo, Far- g'ona viloyati sovetiga eserlardan V.A.Chaykin, V.D.Doriomedov, L.A.Mayevskiylar saylandilar. Toshkent, Andijon shaharlari, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida ham xuddi ana shu vaziyat bolganligi haqida yuqorida ta'kidlandi. Bu davrda bolsheviklar vakillari Turkistonda sonda ham hisobda ham sovetlarda hech qanday ta'sirga ega emas edi.

Mahalliy tub yerli aholi til, din, urf-odati, maqsad-muddaosi boshqa bolgan Yevropa millati vakillari bosh bo'lgan mazkur sovetlarga ergashmadi, ularga ishonmadi va kofirlar deya begonasirab qaradi. Mahalliy aholi asosan musulmon ulamolari va jadidlar tashabbusi va rahbarligida tashkil etilgan musulmonlar sovetlariga ergashdilar va ularni qo'llab-quvvatladilar. Bunday sovetlar Toshkentning Eski shahrida, Samarqand, Sirdaryo, Farg'ona, Andijon va boshqa viloyatlarda tashkil topdi. Musulmon ishchi-dehqon sovetlari o'z majlislarida harakat birligini ta'minlash va ommaning siyosiy kurashiga boshchilik qilish maqsadida siyosiy tashkilot tuzishga kirishdilar.

1.2. Turkistonda siyosiy-demokratik tashkilotlarning vujudga kelishi hamda ularning faoliyati

1917 yilning mart-aprel oylari o'ltaning siyosiy uyg'onishida burilish davri bo'ldi. Paydo bo'lib kelayotgan milliy demokratik kuchlarning yetakchisi jadidlar bo'lib qoldi, ular o'zlarining avvalgi butun faoliyatlari bilan shu vazifaga tayyorlangan edilar. Ular demokratik inqilobga va u e'lon qilgan tamoyillarga katta umid bog'lab, uning g'oyalari va shiorlarini amalga oshirishga faollik bilan kirishdilar. Shu oylarda ular xalq ongi shuurida jipslashish, milliy birlikni mustahkamlash ehtiyojini uyg'otish bobida muhim qadamlar qo'yishga erishdilar.

Fevral voqealaridan keyin siyosiy tashkilotlar faoliyatida ham o'zgarishlar sodir bo'la boshladi. "Sho'roi Islomiya", "Ulamu" va "Alash O'rda" singari yangi firqalar tashkil topdi.

Xalq o'z baxti-saodati uchun kurash bayrog'i ostida turli tashkilotlarni vujudga keltira boshladi. Samarqandda "Musulmonlar klubi", "Mirvajul-Islom", Qo'qonda "Musulmon mehnatkashlari ittifoqi", Kattaqo'rg'onda "Ravnaq-ul islom", Xo'jandda "Muayin at-tolibin" kabi tashkilotlar tuzildi. Bu tashkilotlar va ularning rahnamolari ilg'or jadidchilar g'oyalari ta'sirida ish yuritdilar. M.Behbudiyning "Haq olinur, berilmas!", Munavvar Qorining "Hurriyat berilmas, olinur!" shiorlari ularning chinakam kurash bayrog'iga aylangan edi.

Taraqqiyparvar ziyolilar tomonidan tashkil qilingan "Turon" jamiyati tashabbusi bilan 1917 yil 14-martda vujudga kelgan yirik milliy tashkilotlardan biri-"Sho'roi Islomiya" edi. Tashkilot nega bunday nom oldi? 1917 yilda Sovetlar (sho'rolar) tashkil qilish-g'oyasi keng tarqalgan edi. Joylarda "Hamma hokimiyat Sovetlarga" degan shior ostida namoyishlar o'tkazila boshlandi. Odamlar "Endi xalq Sovetlar orqali o'z taqdiri va kelajagini hal eta oladi", deb o'ylay boshladi. Tashkilotning 1917 yil 14 martdagi yig'ilishda shunday taklif kiritildi: "Nega rus ishchi va askarlarida o'z sho'rolari (Sovet ma'nosida) bor, biz musulmonlarda esa hech qanday sho'ro yo'q. Keling biz ham bugungi majlisda tashkilotimiz nomini

"Musulmonlar sho'rosi" yoki chiroyli qilib aytganda "Sho'roi Islomiya" deb aytaylik. Shunday qilib, Toshkent shahrining mahalliy aholisi o'zi saylangan va unga ishonch bildirgan milliy tashkilotga ega bo'ldi.

1917-yil 14-martda "Sho'royi Islomiya"ning majlisi Toshkentda boldi. Unda tashkilot faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi 15 kishidan iborat rayosat saylandi. Rayosat tarkibidan Munavvar Qori Abdurashidxonov (yetakchi), Abduvohid qori, Mirkomilboy Mo'minboev, Ahmadbek hoji Temirbekov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Salimxon Tillaxonov singari sinalgan yurt rahnamolari o'rin olgan edilar "Sho'roi Islomiya" musulmon aholining vakolatli organi (musulmonlar kengashi) sifatida uning irodasini ifoda etdi, manfaatlarini himoya qildi. O'lkaning turli joylarida "Sho'roi Islomiya"ning quyi sho'balari tuzilib, ular mahalliy aholi orasida qizg'in faoliyat yuritdilar. Sho'roi Islomiya ta'sirida joylarda turli nomlarda tashkilotlar vujudga keldi. 15- martda Munavvar qori hovlisida I idora majlisi bo'lib o'tdi, unda doimiy rais, kotib, sarkotib, xazinador va ularga muovini saylandi. Raislikga – Abulvoxid qori Abdurauf qori o'g'li, muovinlikga – Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li, sarkotiblikga- Kattaxo'ja Boboxo'ja o'g'li, xazinadorlikga – mulla Rizo Oxun Yo'ldosh Xo'ja o'g'li, muovinlikga- Abdusamin qori Xidayotboy o'g'li saylandi. "Sho'roi Islomiya" tashkiloti o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsad va vazifalarni muvaqqat qonunning quyidagi bandlarida bildirgan:

1. Turkiston musulmonlari orasida siyosiy, ilmiy va ijtimoiy jihatdan zamonaga muvofiq islohot fikri tarqatmoq.
2. Butun Turkiston musulmonlarini bir fikr va bir maslakga kelturmoqqa tadbir va harakatlar qilmoq.
3. Mamlakatlarning usul idoralari haqida ma'lumot yig'ib, Ta'sis majlisiga hozirlanmoq.
4. Turkistonning har bir shahar, qishloq va ovullarida mitinglar yasab, siyosiy, ilmiy va ijtimoiy xutbalar o'qitmoq.

5. Eski ma'murlarni o'rindan oldirib, o'rniga yangi ma'murlar qo'ymoq yo'llarini xalqqa ko'rsatmoq.
6. Turkistondagi turli millatlar orasida bo'lgan va bo'ladurg'on ixtilof va shubhalarni bitirib, bir-birlariga yaqinlashtirib, birlashtirmoq uchun tadbir va harakatda bo'lmoq.
7. Turli millat va firqalarning komitetlari ila aloqada bo'lib, o'z vakillari vositasi ila musulmon ehtiyojlarini ul komitetlarga bildirmoq va lozim topganda ulardan yordam so'ramoq.

April oyining boshlarida o'lkaning boshqa shaharlarida ham "Sho'roi Islomiya" tashkilotlari barpo etildi. Ularning asosiy vazifasi- kelajakda Turkiston avtonom (mustaqil) jumhuriyatini barpo etish edi. "Shuroi Islomiya" tashkiloti "Najot", "Shuroi Islom", "Kengash", "Xurriyat", "El bayrog'i" va "Ravnaqul islom" singari nashrlarida o'zining ijtimoiy-siyosiy qarashlari hamda qarorlarini keng omma orasida tashviq etdi.

Bu tashkilot Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida juda katta ro'l o'ynadi. Uning vakillari Moskva va Qozonda bo'lib o'tgan Umumrusiya musulmonlari qurultoyida qatnashdi. Turkiston shaharlari Dumasiga a'zo bo'lib kirdi, Ta'sis majlisida tasdiqdan o'tkazish uchun o'lkani idora etish usuli qonun loyihasini tayyorlashda faol qatnashdi, har xil xayriya ishlarida faol bo'ldi. Maktab va madrasani isloh qilish yo'llarini belgilab berdi.

Demak, "Shuroi Islomiya" a'zolari bo'lmish turkistonlik milliy demokratik ruxdagi taraqqiyparvar ziyolilarimiz Rossiyada 1917 yil fevral inqilobidan so'ng avj olgan umumdemokratik harakatda mustaqil Turkiston uchun kurashdi. Taraqqiyparvar islohotchilar matbuot va mitinglarda Turkistondagi ijtimoiy tengsizlik, mehnatkash ommaning og'ir ahvoli haqida kuyinchaklik bilan so'zlab, uning ijtimoiy sabablari, ildizlarini anglashga va xalqqa tushuntirishga harakat qilishdi.

Fevral voqealaridan keyin Turkistonda ruhoniylar orasida ham uyg'onish sodir bo'ldi. Ular ham umummusulmon birligi g'oyasiga tayanib, 1917- yilning

aprel oyi boshlarida "Shuroi Islomiya"ga qo'shilib, tashkilot tarafidan uyushtirilgan tadbirlarda qatnashdilar. Biroq shu yilning yozida jadidlar (yangi islohotlar tarafdorlari) va qadimlar (eskilik tarafdorlari) orasidagi munosabat keskinlashdi, natijada qadimlar "Ulamo" jamiyatini tuzib, Turkistonda feodal tuzumni tiklash va uni shariat asosida boshqarish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'ydilar.

Kadetlikdan yuz o'g'irgan Qozoq Bukeyxon o'g'li rahbarligida "Alash O'rda" nomli milliy partiya ham vujudga keldi. Eserlar g'oyasiga ergashib yurgan ko'pchilik namoyandalar eserlarda ko'chayib borayotgan shovinizmni ko'rib, ulardan yuz o'giradilar va "milliy sotsialist firqasi"ni tuzishga bel bog'laydilar. Lekin ko'pchilik sinfiy emas, milliy g'oya atrofida birlashish talabi bilan chiqayotgan edi. Turkistonda xuddi shunday g'oya Munavvar qori, Avloniy, Tavallo, Nizomiddin Xujaev kabilar - nomi bilan bog'liq "Turon" jamiyatida o'z ifodasini topgan edi. Biroq mart-aprelda N.Xo'jaev uni biroz demokratlashtirdi. Birozdan so'ng "Turon" "Turk federalist" firkasiga aylandi va uning dasturi e'lon qilindi.

1917 yilning 7-15 aprel kunlari ishchi va soldat deputatlari sovetlarining I Turkiston o'lka s'ezdi bo'lib o'tdi. Undagi jami 263 delegatning deyarlik barchasi yevropaliklar vakillari edi. O'lka hokimiyati to'g'risidagi masala muhokamasida bir qancha delegatlar musulmonlarning yagona hokimiyat barpo etish to'g'risidagi istaklarini hisobga olishni talab etdi. S'ezd demokratik respublika tuzishni yoqlab chiqdi-yu, lekin Turkiston xalqlari uchun o'lkaga muxtoriyat berish, milliy tengsizlikni tugatish singari masalalarga o'z munosabatini bildirmadi. Bu masalalar 9-16 aprelda bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi ijroiya qo'mitalari s'ezdida ham ko'rildi. Uning 171 delegatidan 99 tasi yevropalik edi. Unda delegatlar markazlashtirilgan respublikaga qarshi chiqqan bo'lsalar ham, lekin muxtoriyat faqat madaniy va siyosiy yetuk xalqlarga berilishi mumkin deb hisobladilar. Ayrim delegatlar esa muxtoriyat milliy bo'lmay, balki hududiy bo'lishi kerak deb hisoblar edilar. S'ezd rezolyutsiyasida ham hududiy muxtoriyat yoqlab chiqildi.

Mana shu ikki s'ezdda ham o'lka xalqlarini mensimay, ularga ishonchsizlik bildirdilar. 1917-yil 16-aprelda Toshkentda bolib o'tgan Umumturkiston musulmonlarining birinchi qurultoyida Turkiston o'lkasi mahalliy aholisi vakillaridan 150 kishi ishtirok etdi. Qurultoy hay'ati tarkibida Mustafo Cho'qayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Sherali Lyapin, Toshpolatbek Norbo'tabekov, Sobirjon Yusupov, Ahmad Zaki Validiy, Sodiq Sattarov, Islom Shoahmedov, Serikboy Akayev, Ahmadbek Qo'yboqarov, Abdurahmon Ovazayev, Mulla Abduljabbor Mahmudovlar a'zo edi. Qurultoy ishida muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi rahbari N.Shchepkin va qo'mita a'zolari A.Davletshin, S.Maqsudiy, M.Tinishboyevlar ham ishtirok etdilar. Kun tartibiga: Muvaqqat hukumatga munosabat, Rossiyada boshqaruv shakli, Butunrossiya Ta'sis majlisiga tayyorgarlik, Turkistonda mahalliy fuqarolik muassasalari, o'lkadagi diniy muassasalar, moliyaviy ishlar, oziq-ovqat masalasi, urushga mardikorlar munosabati masalasi, o'lka "Sho'royi Islomiya" sini tashkil etish, umumrossiya musulmonlari qurultoyiga vakillar saylash, yer va suv ishlari, maktab, madrasa va vaqf ishlari masalalari qo'yilgandi. Qurultoy Rossiyada boshqarishning bo'lajak shakli va Turkiston musulmonlarining tashkiliy birdamligi masalasiga alohida ahamiyat berdi. Mazkur masala haqida so'zga chiqqan Ahmad Zaki Validiy Federatsiya g'oyasini ilgari surdi. Bu g'oyani taniqli jadidlar Mahmudxo'ja Behbudiy, Obidjon Mahmudov, Muhamadjon Tinishboyev va sotsialist inqilobchi Vadim Chaykinlar qo'lladilar. Jadidlardan Sadri Maqsudiy, Kabir Bakir va boshqalar esa "Demokratik Rossiya Respublikasi" g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oyani Munavvarqori Abdurashidxonov va Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevlar quvvatladilar.

Qurultoy Turkistonning bo'lajak davlat qurilishi masalalariga ham katta e'tibor berdi. Munavvarqori Abdurashidxonov, Mustafo Cho'qayev va Sadri Maqsudiylar milliy-hududiy boshqarish g'oyasi talabiga qarshi chiqdilar. Ularning fikricha musulmonlar yer-suv ishlarini boshqarishni o'zlari uddalay olmaydi. Shu bois hozircha madaniy-ma'rifiy masalalardagina muxtoriyatga erishishning o'zi

yetarlidir. Umuman ushbu masalada yakdillik bolmadi: Turkiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrim musulmonlari vakillari qurultoyda federativ jumhuriyat tarafdorlari bo'ldilar. Shu boisdan ular o'zlarini "federalistlar"¹ deb atadilar, Volga bo'yi musulmonlari vakillari esa unitar, ya'ni yagona bir butun qo'shni respublika tarafdori boiganliklaridan ular tarixda "unitaristlar"² nomini oldilar.

Qurultoy qatnashchilari demokratik va federativ tamoyillar asosida tayyorlanadigan Rossiyaning bo'lajak konstitutsiyasida musulmonlar uchun teng huquqlar ishlab chiqishga chaqirdilar. Mazkur Konstitutsiyada barcha viloyatlar qatorida Turkiston o'lkasiga ham muxtoriyat huquqini beradigan Rossiya federativ Demokratik Respublikasi g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oyani amalga oshirish uchun Turkiston xalqiga ittifoq, hamkorlik va birlik kerakligini qurultoy qatnashchilari yaxshi bilar edilar. Turkiston o'lkasi musulmonlarining birinchi qurultoyi, markaziy rahbar organ - Turkiston o'lka musulmonlari sovetini tashkil etish to'g'risida g'oyatda muhim qaror qabul qildi. Uning birinchi yig'ilishida Mustafo Cho'qay- Markaz raisi, Munavvar Qori- rais muovini, Ahmad Zakiy Validiy- kotib, Behbudiy, U. Asadullaxo'jaev va boshqalar a'zolar etib saylandilar. Markaziy sovet zimmasiga o'lkadagi barcha tarqoq, bir-biri bilan bog'lanmagan, nizom va dasturga ega bo'lmagan jamiyat va tashkilotlarni birlashtirish vazifasi qo'yilgan. Bunday jamiyat va tashkilotlar Turkiston o'lkasida juda ko'p bolib, har biri o'zicha mustaqil faoliyat ko'rsatar edi. Zaki Validiy To'g'on faqat Toshkent shahrining o'zida 20 ga yaqin jamiyat va tashkilotlar bo'lganligini ko'rsatgan edi. Andijonda shunday jamiyatlar soni 47 taga yetgan.

Bu tarqoq jamiyat va tashkilotlarni birlashtirib boshini qovushtirishga qurultoy qaroriga asosan markaziy sovetning joylardagi sho'ba (bolim) larining tashkil etilishi g'oyat muhim o'rin tutdi. Samarqand sho'basini M.Behbudiy, Farg'ona sho'basini Nosirxon To'ra Toshkent shu'basini Munavvarqori Abdurashidxonov boshqardi.

¹ Federal – ayrim mustaqil davlatlarning birlashuvidan tashkil topgan yaxlit bir davlat.

² Unitar – faqat ma'muriy-hududiy qismlarga bo'linadigan yagona davlat tuzilmasi.

Demokratik ziyolilar va jadidlar ommaga tushuntirdilarki, musulmonlarning kuch-qudrati siyosiy tashkilotidadir. Agar ular ana shu siyosiy tashkilotga birlashmas ekanlar o'z maqsad-muddaolariga erisha olmaydilar, musulmonlarning muxtoriyat uchun kurashi barbod bolishi mumkin. Bu borada Zaki Validiy To'g'onning quyidagi fikrlari g'oyatda qimmatlidir: "Malumki, hozir dunyoda xalq o'z maqsadiga faqat yaxshi jipslikdagina erishadi. Buning uchun tashkilot kerak. Agar xalq tashkilotga ega bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Yaxshi tashkilotga ega bo'lmagan millat nafaqat muxtoriyatga munosib emas, balki aksincha bunday millat o'lim va inqirozga mahkum bo'ladur... Turkiston musulmonlari, qoini qo'lga bering. Va hammamiz bir yo'ldan yurib, bu maqsadni ro'yobga chiqaraylik. Birlikda quvvat degan so'zni aslo xotiradan chiqarmang".

Umuman olganda qurultoy 1917-yil fevral inqilobining natijasi o'laroq vujudga kelgan muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlash shiori ostida o'tdi. Tatar jadidlarining faollaridan bo'lgan Sadri Maqsudiy qurultoyda so'zlagan nutqida muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlagani holda turkiy musulmon xalqlari birligi g'oyasini ilgari surdi. Turkiston o'lka qurultoyida qatnashgan muvaqqat hukumatning Turkistondagi vakili kadet N.Shchepkin qurultoyi va uning qatnashchilarini tabrikladi. U o'z nutqida qurultoyda ilgari surilgan qoidalar bizning dasturimizga to'la muvofiq keladi va shu boisdan muvaqqat hukumat sizga va sizning qo'llab-quvvatlashingizga ishonadi, - dedi.

Xullas, qurultoy muvaqqat hukumatga to'la ishonch bildirdi va mahalliy aholini Milyukov, Kerenskiy atrofida jipslashishga chaqiruvchi qaror qabul qildi. Turkistonda voqealarning bu taxlitda rivojlanib borishi kadetlarning mehnatkash omma o'rtasida ta'sir doirasining kuchayib borayotganligidan darak berar edi. O'lka musulmonlari soveti borgan sayin harakat faoliyatini jadallashtirdi. 1917-yil 12-iyunda uning majlisi bo'ldi va hukumat nizomi qabul qilindi. Mazkur nizomga ko'ra "Sho'royi Islomiya", "Ravnaqul islom" ; "Mirvaj ul-islom", "Muallimlar jamiyati", "Talabalar jamiyati" kabi musulmon jamiyat va tashkilotlari milliy va

sinfy farqlarga qaramasdan viloyat, shahar va uyezd musulmon deputatlari soveti bo'limlari (Markaziy soveti) ga bo'ysinishlari kerak edi.

Muvaqqat hukumat adliya vazirligida ishlagan, keyinchalik bosh vazir lavozimini egallagan Kerenskiy hali 1915-yildayoq Davlat dumasida so'zlagan nutqida: “Turkiston bu Tula yoki Tambov gubernatorligi emas, unga nisbatan ingliz va fransuzlar o'z mustamlakalariga qaragandek muomalada bo'lish”¹ kerakligi to'g'risida maslahat bergan edi. U vazirlar bilan boigan kengashda Buxoro amirligi va Xiva xonligining ham yarim mustaqilligini tugatib, ulami Rossiyaga batamom “qo'shib” olishni taklif etdi. Ana shu maqsadlardan kelib chiqqan holda Buxoro amirligi qoshida muvaqqat hukumat rezidenti va Xivada Rossiya harbiy komissari lavozimlari tashkil qilindi. Muvaqqat hukumat faqat 1917-yil 31-martga kelib Turkiston general-gubernatorligini tugatishga majbur bo'lgan edi va 7-aprelda o'lkani boshqarish uchun muvaqqat hukumatning 9 kishidan iborat Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Buning asosiy sababi shundaki, Turkiston general-gubernatori Kuropatkin muvaqqat hukumatga zimdan bo'ysunmasdan, tub yerli “musulmonlar qo'zg'olon ko'tarmoqchi” degan mish-mishlarni tarqatib amalda hukumatga qarshi harbiy qo'zg'olonga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida maxfiy buyruq beradi. Bu sir ochilib qolgach, 1917-yil 31-martda Kuropatkin qamoqqa olinadi va Sankt-Peterburgga jo'natiladi. Fuqarolar vakillaridan yangi tashkil etilgan Muvaqqat hukumat Turkiston qo'mitasining raisligiga kadetlar (Konstitutsion demokratlar) partiyasi arboblardan bo'lgan N.Shchepkin tayinlandi. Mazkur qo'mita tarkibiga Muvaqqat hukumatga sadoqatli boigan musulmon vakillaridan 4 kishi kiritildi. Bular: general-mayor Abdulaziz Davlatshin, Sadri Maqsudiy (Sodir Maqsudov), Muhammad Tinishboyev va Alijon Bukeyxanov (To'rg'ay viloyati komissari) lar edilar. Ularning hammasi Rossiya Davlat dumasiga a'zo edilar. Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi o'zining tashkil topgan kunidan boshlab o'lkada markaziy hokimyatning vakili sifatida ish ko'rishga kirishdi, viloyatlar, shaharlar va uyezdlarda o'zining mahalliy boshqaruv

¹ Sodiqov X. Hurriyatdan muxtoriyatgacha – “Fan va turmush”, 1993. 2- son, 18- bet.

idoralarini shakillantirdi. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, 1917-yil fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Rossiyaning o'zida ikki hokimyatchilik vujudga kelgan bo'lsa, Turkistonda uch hokimyatchilik qaror topdi.

Birinchisi, Turkiston musulmonlarining markaziy soveti, ularning joylardagi shu'balari edi.

Ikkinchisi, Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkistondagi vakili Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi va uning joylardagi idoralari.

Uchinchisi, Ishchi-dehqon va askar deputatlarning Turkiston o'lka soveti va joylardagi sovetlar.

Ularning tarkibi aksariyat ruslardan iborat bo'lgan. Kuchlarning bu xildagi taqsimoti O'rta Osiyodagi inqilobiy demokratik harakatning asosan ikki yo'nalishda rivojlaib borganligini ko'rsatadi. Birinchi yo'nalish nomilliy yo'nalish bo'lib, Turkistonni Rossiya mustamlakachiligi asoratida saqlab qolish, o'lkada buyuk rus millatchiligi siyosatini olib borishdan iborat edi. Bu yo'nalish muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi hamda ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston oika soveti shaklida namoyon bo'lib, ikki xil ko'rinishda faoliyat ko'rsatganligidan qat'i nazar uning asl va bosh maqsadi bir edi, u ham bo'lsa, qanday usul va shaklda bo'lsada turli xildagi hiyla va nayranglarni ishga solib, Turkistonni Rossiya mustamlakachiligi asoratida saqlab qolish, o'lkada buyuk rus millatchiligi siyosatini olib borishdan iborat edi. Bu yo'nalish muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi hamda ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lka soveti shaklida namoyon bo'ldi.

Ikkinchi yo'nalish milliy demokratik, milliy-ozodlik, milliy mustaqillik harakati ko'rinishida sodir bo'ldi. Bu yo'lni Turkiston musulmonlari soveti atrofida uyushgan Turkiston o'lkasining ilg'or va progressiv qarashdagi vatanparvar, istiqlolchi ziyolilari va islom dini ulamolari boshqardilar. Kuch va qudrat o'lka musulmonlari markaziy soveti tomonida bo'lib, uni mahalliy xalqning ko'pchiligi qo'llayotgan edi. Chunki u ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy xalqning talab- ehtiyojlari va qiziqishlariga to'la javob berar edi.

Birinchi yo'nalishdagi harakatga esa mahalliy xalq ergashardi, ularni chaqirilmagan mehmonlar, bosqinchi, tili, dini, urf-odati, madaniyati, tarixi boshqa kofirlar deb qaradi. Ayniqsa ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lkasi sovetlari ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy tub yerli aholi uchun tushunarsiz va begona edi. Unda musulmonlar qurultoyining muvaqqat hukumatga ishonch bildirib, qabul qilgan qarorni qanday baholamoq kerak? Buni vaqtinchalik ishlatilgan, uzoq kelajakdagi maqsadni ko'zlab ilgari surilgan oqilona taktik yo'l deb hisoblash mumkin va u quyidagi holatlar bilan o'lchanadi:

Birinchidan, bir vaqtning o'zida ikki jabhada: muvaqqat hukumat va ishchi, dehqon hamda askar deputatlari sovetlariga qarshi turish katta mushkulliklar keltirib chiqarar edi. **Ikkinchidan**, fevral inqilobi g'alabasidan so'ng muvaqqat hukumat ilgari surgan dasturiy talablar Turkiston xalqlarining o'sha davrdagi talab-ehtiyojlariga mos bo'lib tushayotgan edi. Chor Rossiyasi zulmi iskanjasida dahshatli azoblaridan qalbi tilka-pora bolgan Turkiston xalqi muvaqqat hukumat misolida ma'lum ma'noda bo'lsada, o'z ezgu orzu-umidlarining ro'yobga chiqishiga ishongisi kelayotgandi. Musulmonlar qurultoyi ishlab chiqqan va hayotda amalga oshirilgan taktik yo'l to'g'ri bo'lib chiqdi.

Turkiston o'lkasi mehnatkashlari hayotida Butunrossiya musulmonlarining qurultoyi ma'lum darajada iz qoldirdi. Birinchi qurultoy 1917-yil 2-mayda Moskvada bo'lib o'tdi. Qurultoyda bir qator qarorlar qabul qilindi. Ana shulardan biri davom etib turgan urushga munosabat masalasi edi. Qabul qilingan qarorda butun dunyodagi musulmonlar Yevropa imperializmining qurboni bo'lib qolayotganligi, xalqaro qirg'inbarot urushlarning ham bosh sababchisi imperialistlar ekanligi qayd etildi, millat va xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi asosida darhol anneksiya¹ va kontributsiyasiz² sulh tuzish talabi qo'yildi. Shuningdek, qurultoy 8 soatlik ish kunini joriy etish, ishchi musulmon soveti tuzish, Yettisuvdagi mahalliy aholining ko'chirilishini to'xtatish va yerlarni tortib olishni bas qilish, ona tilida o'qitiladigan maktablar tarmog'ini kengaytirish, diniy

¹ Anneksiya – bosib olish

² Kontributsiya – tovon to'lash ya'ni urushda mag'lub bo'lgan davlatning g'olib davlatga tovon to'lashi

ehtiyojlar uchun muvaqqat diniy idora tuzish, muvaqqat hukumat ichki siyosatida musulmon aholi manfaatlarini, ayniqsa, yer va mahalliy o'z-o'zini boshqaruv kabi masalalarda himoya qilishga qaror qildi. Qurultoy musulmon xotin-qizlar masalasida maxsus qaror qabul qildi. Unda shariat bo'yicha ayollar teng huquqqa ega ekanligi ko'rsatildi. Shu sababdan ular shariat bo'yicha siyosiy, ijtimoiy-jamoat ishlari va saylovda erkaklar bilan teng huquqli asosda qatnashadilar deyildi.

Barcha mintaqaviy partiya va tashkilotlar faoliyatini muvofiq- lashtirish va Rossiya musulmonlarini boshqarishni amalga oshirish uchun Butunrossiya ta'sis majlisi chaqirilgunga qadar qurultoy Butunrossiya musulmonlar soveti (milliy sovet) ni sayladi. Uning ijroiya qo'mitasi tarkibiga Turkistondan o'lka musulmonlar soveti a'zolari Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev va Islom Shoahmedovlar kirdilar.

Qurultoyda Rossiyada milliy davlat qurilishi masalasida qizg'in bahslar bo'ldi. Ushbu masalada qurultoy qatnashchilari ikkiga bo'linib ketdilar. Ulardan biri markazchilik tamoyilini himoya qilib, demokratik Rossiya tarkibida hududiy-madaniy muxtoriyat huquqi tarafdori edi. Ikkinchi guruh vakillar esa Rossiya federatsiyasi tarkibida musulmon xalqlariga hududiy muxtoriyat berilishiga moyillik bildiradi.

Qurultoyda keskin va davomli bahs-munozaralardan so'ng quyidagi qaror qabul qilinadi: "Rossiyada musulmon xalqlari manfaatlarini ko'proq ta'min- lovchi davlat qurilishi shakli milliy-hududiy federativ asosdagi demokratik respublika deb tan olinsin: muayyan hududga ega bo'lmagan millatlar milliy-madaniy muxtoriyatdan foydalanadi". Bundan ko'rinadiki jadidlar sovet tarixchilari soxtakorlik bilan tuhmat qilgalaridek, "Turkistonni Rossiyadan ajratib olishni",

"Buyuk Turkistonni barpo qilishni" o'z oldilariga bosh maqsad qilib qo'ymaganlar, balki Rossiya tarkibida muxtoniyat uchun kurashganlar. Bu fikrni Mahmudxo'ja Behbudiyning "Haqiqatning bayoni" maqolasidagi quyidagi jumalari, yanada amqroq va ravshanroq ifodalaydi: "Biz istaymizki bugun Rossiya musulmonlari muxtoriyat (federatsiya) usuli yuzasidan tiriklik qilsunlar...

Rusiyadan ajralmagan holda muxtoriyatli maishatni vujudga keltirmoq uchun biz Rusiya musulmonlari al-xusus biz Turkiston musulmonlariga lozimki avvalo qadim¹ va jadid nizo lafzisini qo'yib o'zaro ittifoq istasak. Biz istaymizki, Turkiston musulmonlari bundagi Rusiya, yahudiy va boshqalar qo'shilgan holda o'z boshlariga Russiyaning bir parchasi hisoblana turg'on Turkiston hukumini (hukumatini) ta'sis etsak, o'zimiz majlis muborovatimiz² bo'lsin desak. Turkiston musulmonlari shariat va odatlariga, o'z qonun va dinlariga muvofiq tiriklik qilsinlar. Turkiston, yahudiy, nasroniy va musulmonlari uchun hammalarining manfaatlarini e'tiborga olaturg'on qonunlar tuzilsin”.

Mahmudxo'ja Behbudiy Butunrossiya musulmonlarining Moskvadagi qurultoyiga qadar ham muxtoriyat tarafdori bo'lgan, U 1917- yil aprel oyida Turkiston o'lkasi ijroiya qo'mitasi qurultoyida rus shovinisti Geodakovning “...madaniy xalqlarga muxtoriyat, qolganlariga esa (qirg'iz, sartlarga), madaniyatga ega bo'lishlari sayin muxtoriyat berilishi” haqidagi fikriga norozilik bildirib bunday degan edi “Yerlik dehqonlar rus dehqonlaridan qolishmaydi, g'arbiy viloyatlardan qochgan kelgindilardan esa ustun. Turkiston fuqarosining madaniy qoloqligida foqaro emas, o'lkani tish-tirnog'i bilan jaholatda ushlagan eski mustamlaka tuzumi aybdordir”

Turkiston o'lkasi milliy mustaqilligining dushmani bo'lgan Rossiya mustamlakachilari esa bu qulay vaziyatdan ustalik bilan foydalandilar. Yagona milliy jabhaning bo'linishi tobora chuqurlashib borib, ular endi bir-birlariga yovuz dushmanlardek munosabatda bo'la bo'shladilar. 1917-yilning o'rtalarida ruhoniatchilar “Sho'royi Islomiya” dan chiqib, “Sho'royi ulamo” jamiyatini tuzdilar, o'z g'oya va qarashlarini tashviqot va targ'ibot qilish maqsadida ular “Al-izoh” jurnalini ta'sis etdilar. Jurnalning muharrirligini Abdumalik Xoji Nabiyevalib bordi. Uning birinchi soni 1917-yil 19-iyunda chiqdi. Jami bo'lib jurnalning 31 soni nashr yuzini ko'rdi va 1918-yil may oyida Turkiston sovet respublikasi

¹ Istiqloq uchun kurash tarafdorlarining bir guruhi o'zlarini “qadimiylar” deb atashar edi. Ular ruhoniya tarafdorlari bo'lib maydonga chiqdilar va muxtoriyatga qarshi yagona va mustaqil Turkiston g'oyasini ilgari surdilar. Qadimiylar 1917- yildan jadidlardan ajralib chiqib “Sho'royi Ulamo” nomli o'z tashkilotlarini tuzdilar.

² “Muborovat” – parlament.

xalq komissarlari kengashi buyrug'i bilan yopib qo'yildi. Uning sahifalarida ulamochilar Qur'oni karimdan oyatlar keltirib, eski turmush tarzi va o'rta asrchilik munosabatlarini himoya qildilar, taraqqiyot yo'lidagi har qanday yangi fikmi tanqid qildilar, ayollarning erkaklar bilan teng huquqli bo'lolmasliklarini, ko'p xotinlikni yoqlaydigan xarakterdagi maqola va chiqishlarga keng o'rin berdilar. O'sha paytda jadidlar bosh bo'lgan "Turon" gazetasi, ayollar maktabini ochish, ularni ijtimoiy-siyosiy hayotga keng jalb qilishni targ'ib qilayotgan edi. Bunga javoban "Al-Izoh" jurnali "Turon" sahifalarida maqolalar bilan chiqqan mualliflarni "xudo yo'lidan toygan" likda ayblaydi. Saidakbar A'zamxo'jayevning yozishicha: "Jurnal ayol kishi ayolligicha qolishi kerak va uni erkakka tenglashtirish aqlsizlikdir deb yozadi"¹.

Jadidchilarning yirik vakillaridan bo'lgan Mirmuhsin Shermuhammedov "Turon" gazetasida mutaassib ulamochilarni tanqid qilgani uchungina dahriylikda ayblanadi va qozixonada kaltaklanadi. Bu ham yetmagandek uni o'lim jazosiga hukm qiladilar, so'ng hukm 18 oylik qamoq jazosi bilan almaslitiriladi.

Gazeta muharriri A.Avloniy "Shakkoklik" qilib bu xildagi maqolani bosganligi uchun "Turon" ning 3-sonida "e'tiroz" mavzusida maqola bilan chiqib, ulamochilar va jamoatchilikdan uzr so'rashga majbur bo'ldi.

1917 yil yozida Toshkentning eski shaharida 12 ta kasaba sho'rosi tuzildi. Unga Sulton xo'ja Qosimxo'jaev rais bo'ldi. 1917 yil avgust boshlarida Andijon shahrida musulmon hunar ahlining "Sanoiy ul-Islom" sho'rosi tuzildi. Unga 1500 kishi a'zo bo'lib kirdi. Toshkentda "Xurshid", "Sadoyi Turkiston", "Turon", "Turk eli", "Najot", "Kengash", "Shuroi Islom", Samarqanda "Oyna", "Xurriyat", Buxoroda "Turon", "Buxoroi sharif", Qo'qonda "Sadoiy Farg'ona", "Tirik so'z" ro'znomalari, "Xurriyat" jurnali, Farg'onada "Farg'ona nidosi" ro'znomasi chiqa boshladi. Ularda xalqni siyosiy faol bo'lishga chorlandi. Sentyabr oylariga kelib o'lkada vaziyat o'zgara boshladi.

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston birligi uchun. Toshkent. "Fan", 1995. 22-23-bet.

II. Turkiston o'lkasida sovetlar istibdodining o'rnatilishi

2.1. 1917-yil iyul-oktabr voqealari muvaqqat hukumatning mag'lubiyati

Rossiya bolsheviklari dohiysi V. Lenin Shveysariyada muhojirlikda yashar, Rossiyadagi inqilobiy voqealar xususida ham gazetalar orqali xabar topgan edi. Germaniya hukumati uni o'z mamlakati va Finlyandiya orqali Petrogradga jo'natishga rozilik berdi. 1917-yilning 3-aprel kuni kechqurun V.Lenin Petrogradga yetib keldi. Rossiyaga kelgan zahoti u mavjud tuzumni «sotsialistik inqilob» yo'li bilan ag'darish dasturini ilgari surdi. Lenin tomonidan qo'yilgan vazifa inqilob yo'li bilan yangi hokimiyat o'rnatish va bu hokimiyat vositasida cheklanmagan huquqlarga ega bo'lgan proletariat diktaturasini qaror toptirish edi. Amalda u bolsheviklar partiyasining mutlaq hukmronligini o'rnatishni, iqtisodiyotda esa barcha korxonalar, zavod va fabrikalarni davlat ixtiyoriga o'tkazish, shuningdek, yerlarni mulkdorlardan olib, dehqonlarga bo'lib berishni nazarda tutar edi.

Davlat hokimiyatining Lenin tomonidan ilgari surilgan proletariat diktaturasi shakli totalitar hokimiyatning yorqin namunasi edi. Lenin shunday deb yozgandi: «Proletariat diktaturasi qonunga emas, ko'pchilikning zohiriy irodasiga emas, balki to'g'ridan - to'g'ri zo'ravonlikka tayanadi. Zo'ravonlik - hokimiyatning qurolidir». Lenin shunday derdi: «Inqilobda eng asosiysi - hokimiyat, u qo'lga kiritilgach, hech qanday qonunning va ko'pchilik irodasining hojati yo'q». Muvaqqat hukumat qiyofasidagi boshqaruvning respublikachi - demokratik shakli hokimiyat tepasida uzoq tura olmadi. Yangi hukumat paytida tuzilgan maxsus nazorat muassasalari faoliyati yirik banklar va korxonalar egalarining zimdan qarshiligi tufayli to'xtab qoldi. Barcha markaziy idoralarning tamomila faoliyat-sizligi kuzatildi, davlat mablag'larini talon-toroj qilish boshlandi. Natijada mamlakat xo'jaligi tamomila izdan chiqdi. Temir yo'llarda harakat to'xtadi. Fabrikalarga xom ashyo va ko'mir yetkazib berish, shaharlarni non bilan ta'minlash qiyinlashdi. Ommaviy ishsizlik boshlandi. Rossiya iqtisodiy falokat yoqasida turar edi. Muvaqqat hukumat ochlik va iqtisodiy tanazzulga qarshi hech qanday chora ko'rmadi.

Muvaqqat hukumat vazirlari buning o'rniga urushni g'alabagacha davom ettirish, ittifoqchilar oldidagi majburiyatlarni bajarish haqida ko'proq gapirar edilar. Yirik banklar va korxonalar egalaridan iborat hukumat o'zining cheklanmagan hokimiyatiga xavf tug'ilishini istamasdi. Chunki urush tufayli ular qurol-yarog' sotish va pulning qadrsizlanishidan katta foyda ko'rmoqda edilar.

Bolsheviklarning asosiy shiori - «Xalqlarga tinchlik!» -mamlakat aholisining katta qismi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Xalq urushdan charchagan va boshqa urushishni istamas edi. Mamlakatda Muvaqqat hukumatni ag'darishga qaratilgan harakat boshlandi. Ana shunday targ'ibot ishlari natijasida askarlar frontdan ommaviy shaklda qochib kela boshladilar. Bundan keyin ularni to'xtatishning iloji yo'q edi.

Muvaqqat hukumat o'z ishlarini harbiy muvaffaqiyatlar bilan tuzatib olish umidi bilan 1917-yil iyun oyi boshida qo'shinlarga hujumga o'tish haqida buyruq berdi. Hujum yirik harbiy mag'lubiyat bilan yakunlandi. Petrogradning g'azablangan aholisi 1917-yil 4-iyulda ommaviy namoyishga chiqdi. Unda 500 mingdan ortiq kishi qatnashdi. Namoyishchilar Muvaqqat hukumatning iste'foga chiqishini va hokimiyatning Sovetlar qo'lga berilishini talab qildilar. Namoyish hukumat qo'shinlari tomonidan bostirildi. Ikki hokimiyatchilik tugatildi, hokimiyat to'laligicha Muvaqqat hukumat qo'lga o'tdi. Hukumatda o'zgarishlar qilindi, mehnatchilar fraksiyasi rahbari A.Kerenskiy (1881-1970) Bosh vazir qilib saylandi.

1917-yil Petrograddagi iyul voqealari (3-4-iyulda ishchilar namoyishining o'qqa tutilishi bolsheviklar firqasining V.I.Lenin rahbarligida hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan kuch ishlatib, qon to'kish asosida egallashga azm-u qaror qilganligini ko'rsatdi. Ammo iyuldagi «repititsiya» (mashq) muvaffaqiyat qozonmadi. Bolshevistik partiya qurolli qo'zg'olonni tayyorlash uchun yashirin faoliyat ko'rsatishga o'tdi. Bu faoliyat 1917-yil iyul-oktabr oylarini o'z ichiga oladi. Ana shu muddat davomida V.I.Lenin va bolshevistik firqa Kayzer Germaniyasidan katta moddiy yordam olib, omma orasida inqilobiy harakatni

kuchaytirib yubordi va hokimyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan qo'lga olishga intildi. Muvaqqat hukumat iyul oyida V.I.Leninni «Vatan xoini», «nemis agenti» deb bekorga harbiy tribunal sudiga bermagan edi. Sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda esa bu haqiqat «Lenin va bolsheviklarga tuhmat» deb talqin qilinadi. Ammo «oyni etak bilan yopib bo'lmaganidek», dalillardan ham qochib bo'lmaydi.

1992-yilda «Аргументы и факты» haftanomasining 29-30-sonida V.Miloserdovning «Oktabr inqilobi qanchaga tushgan edi?» maqolasi bosildi. Unda Germaniyaning V.I.Lenin va oktabr to'ntarilishini moliyaviy jihatdan ta'minlanganligi aniqlanganligi qayd etiladi. Mana ulardan ba'zi birlari: «Telegramma»: «1917-yil 27-aprel, Bosh shtab... Tashqi ishlar vazirligida Bosh qo'mondonlik shtabi Berlin- dagi bosh shtabning siyosiy bo'limiga quyidagi ma'lumotni beradi... 1917-yil aprelda Stokgolmdan Shtaynvaxs telegraf qiladi:

V.I.Leninning Rossiyaga kirishi ta'minlandi. U batamom bizning xohishimiz bo'yicha ishlaydi... Nemis hukumati Lenin xizmatidan mamnun». «Berlin, 1G'4, 1917, Tezda! Maxfiy!

...Tashqi ishlar vazirligi Rossiyada tashviqot uchun qoidaning 5-bobi, 6-abzasiga asosan 5 million marka ajratmog'i kerak. Imkoni boricha tezroq bajarilishidan minnatdor bo'lur edim. Davlat kotibi».

«Berlin, 9-noyabr 1917-yil. Bugun....Tashqi ishlar vazirligiga bosh vazir Shryoder bilan keli- shuvga asosan Rossiyada siyosiy tashviqot uchun 10 million marka ajratilishi kerak. Davlat kotibi».

Germaniyaning Moskvadagi elchisi graf Mirbax 1918-yil 18-may- dagi telegrammasida Leninning tartib-qoidalari mamlakat ichida qonli totalitar hukmronlik va tashqaridan esa mo'tadil sotsial-inqilobiy kuchlar bilan qo'llab-quvvatlanishi lozimligini ta'kidlaydi. Bunga javoban Germaniya davlat kotibi 1918-yil 12-iyunda Rossiya uchun so'ralgan 40 million marka tasdiqlanganini xabar qiladi. Xullas, Germaniya hukumati Rossiyada Oktabr to'ntarishini amalga oshirish va bolsheviklar hukmronligini mustahkamlash maqsadlari uchun jami bo'lib Leninga 1 milliardga yaqin nemis markasi hajmida mablag' ajratdi.

Bu fikni «История Россия» kitobi mualliflari ham asosli dalillar bilan tasdiqlaydilar. Nima sababdan Kayzer Germaniyasi bolsheviklarga muvaqqat hukumatni agʻdarishda moddiy yordam berdi, degan qonuniy savol tugʻilishi tabiiydir. Buning sababi shunda ediki, birinchi jahon urushida uchlik ittifoqida (Italiya, Avstro-Vengriya, Germaniya) turib jang qilayotgan Germaniya hukumati Antantaning (Angliya, Fransiya, Rossiya) asosiy kuchlaridan boʻlgan Rossiyaning safidan chiqarishda Lenin boshliq bolsheviklar timsolida oʻzining ishonchli ittifoqchisini koʻrdi. Chunki bolsheviklar imperialistik urushda Rossiyaning yengilishini yoqlashdan iborat Lenincha taktikani maydonga otgan edilar. Rossiyaning urushdagi magʻlubiyati inqlobiy kuchlar gʻalabasini taʼminlar va Rossiyaning Antanta ittifoqidan chiqib ketishiga olib kelar edi. Oʻz navbatida Rossiyaning urushdan chiqib ketishi esa uchlik ittifoqining Antanta kuchlari ustidan gʻalaba qozonishiga koʻmaklashardi.

Xullas, 1917-yil iyuldan oktabrga qadar Muvaqqat hukumat mamlakatda butun hokimiyatni oʻz qoʻliga oldi va yagona hukmron kuchga aylandi. Bolsheviklar firqasi esa qurolli qoʻzgʻolon yoʻli bilan hokimiyatni muvaqqat hukumatdan tortib olish uchun astoydil kirishdi. «Butun hokimiyat sovetlarga!» shiori ostida bolsheviklar Turkistonda ham ommani qurolli qoʻzgʻolonga tayyorlanishga chaqirdilar. 1917-yil iyul-avgust oylarida Toshkent, Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon) Qoʻqon, Andijon va boshqa shaharlarda asosan yevropa millatiga mansub aholining miting va namoyishlari boʻldi. Ularda bolsheviklarning «Butun hokimiyat sovetlarga!» shiori qoʻllab-quvvatlandi va ilgari surildi. Muvaqqat hukumat asosiy diqqat-eʼtiborini Rossiyaning markaziga qaratdi, Turkiston oʻlkasidan esa koʻngli toʻq edi, bu yerda hukumatga qarshi biror-bir jiddiy harakat boʻlishiga koʻzi yetmadi. Ilgari Turkistonda boʻlgan Kerenskiy Muvaqqat hukumat tepasiga kelgach Turkiston oʻlkasiga oʻz-oʻzini boshqarish huquqini berish talabini umuman tan olishdan bosh tortdi. U juda katta ishonch va qatʼiyatlilik bilan bunday degan edi: «Men Turkiston va uning aholisini juda yaxshi bilaman va ishonamanki, ular umuman vatanimizga sodiq boʻlib qoladilar.

Turkistonda Rossiyaga qarshi qo'zg'olon tayyorlanmoqda, degan mish-mishlarga ishonmayman. Lekin qandaydir besaranjomliklar yuzaga kelsa, darhol eng qattiq choralar qo'llanilishi kerak».

12-sentabrda Toshkent soveti ijroiya qo'mitasi qayta saylandi. So'l eser rais bo'lgan mazkur qo'mita tarkibiga 16 so'l eser, 10 ta menshevik baynalmilalchi va 9 ta bolshevik kirdi. Uning tarkibida mahalliy yerli millat vakillaridan birorta ham vakil kirmagan edi. Muvaqqat inqilobiy qo'mita 13-sentabrga o'tar kechasi yangi ijroiya qo'mita bilan birga majlis o'tkazib, general Cherkesni qo'mondonlikdan chetlashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Bu tahlikali vaziyatdan vahimaga tushgan Turkiston o'lka soveti Inqilobiy qo'mitasi va Toshkent soveti ijroiya qo'mitasini tan olmadi, o'lka mehnatkashlariga murojaat qilib, Toshkentda to'ntarish uyushtirmoqchi bo'lgan kuchlarga nisbatan norozilik tadbirlarini uyushtirishga chaqirdi.

Turkiston o'lka soveti va o'lka muvaqqat hukumat qo'mitasining raisi V. Nalivkin Toshkentda halokatli vaziyatni vujudga kelganligini hisobga olib Kerenskiy hukumatidan yordam so'radi. Muvaqqat hukumat general Korovichenkoni «Turkiston o'lkasining bosh komissari» etib tayinladi. Uning boshchiligidagi jazo ekspeditsiyasi 24-sentabrda Toshkentga yetib keldi, ammo u Toshkentda ma'lum ma'noda tartib-intizom o'rnatgan bo'lsada, ishchi va askar deputatlari sovetining bolsheviklashuv jarayonini to'xtata olmadi. 1917-yil Toshkentda 30-sentabrdan 10-oktabrgacha o'z ishini olib borgan ishchi va askar deputatlari sovetlarining II o'lka qurultoyi shundan dalolat beradi.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinadiki, Turkiston ishchi va askar deputatlari soveti bilan o'lka umummusulmon soveti umumiy maqsad birligi yo'lida bir-biri bilan aloqada bo'lmagan, mahalliy xalq kelgindi Yevropalik aholiga begonasirab ergashmagan.

1917-yil sentabr-oktabr oylarida hokimiyatni qo'lga kiritish masalasi bevosita kun tartibiga qo'yilgan kezlarda Turkiston umummusulmon soveti o'zining mustaqil dasturi asosida faoliyat ko'rsatdi. Bu davrda vujudga kelgan

murakkab vaziyat «Sho‘royi Islomchi» lar bilan ulamochilarni o‘zaro yaqin munosabatda bo‘lishga chaqirdi.

Buni Turkiston o‘lka musulmonlarining II va III qurultoylarining chaqirilishi va ular qabul qilgan qarorlardan ham bilsa bo‘ladi. Turkiston musulmonlarining ikkinchi qurultoyi ulamochilar tashabbusi bilan 1917-yil 17-20-sentabrda chaqirildi. Qurultoy qarorida «Sho‘royi Islomiyah», «Turon», «Sho‘royi ulamo» - barchasi xalq jamiyatlari bo‘lib, birgalashib, yagona kuch sifatida ish ko‘rish vaqti kelgani maxsus qayd etiladi. Kuchlarni markazlashtirish maqsadlarini ko‘zlab, qurultoy Turkistondagi barcha musulmon tashkilot va jamiyatlarini birlashtirish yagona siyosiy tashkilot - «Ittifoqi musulmin» («Musulmonlar ittifoqi») partiyasini tuzishga qaror qildi.

Qurultoyda Turkiston o‘lkasi milliy davlatchiligi va uning taqdiri masalasi bo‘yicha g‘oyatda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan qaror qabul qilindi. Qurultoyning mahalliy hokimiyat to‘g‘risidagi qarorida jumladan quyidagilarni o‘qiymiz: «Turkiston o‘lkasining 98 foiz nufuzini tashkil etuvchi 10 million musulmon rus inqilobi e‘lon qilgan hurriyat, tinchlik, birodarlik asoslarida milliy-madaniy muxtoriyat huquqiga mutlaq ravishda ega bo‘lgan mahalliy hokimiyat, birinchi navbatda musulmon vakillaridan hamda ma‘lum miqdorda o‘zga siyosiy tashkilotlar vakillaridan tashkil topib, ta‘sis etilishi lozim. Hokimiyatning tasodifiy va yerli aholi manfaatiga yot bo‘lgan kichik guruhlardan tuzilgan ishchi, askar va dehqon tashkilotlarining qo‘lida jamlanuvchi xalqchilik asoslariga ziddir va mahalliy musulmon xalqiga odil hayot tuzumini ta‘minlab beruvi amri maholdir». Shu bois qurultoy nodemokratik va mustamlaka xarakteridagi ishchi va askar deputatlari soveti o‘rniga Rossiya respublikasi tarkibida hududiy muxtor federatsiya tuzish g‘oyasini asosladi. Qurultoy qarorida bu g‘oya quyidagicha ilgari surildi:

- Rossiya federatsiyasi tarkibida Turkiston Federativ Respublikasini tashkil etish. Toshkentda o‘lka fuqarolarini boshqaruvchi 12 kishilik Turkiston o‘lka qo‘mitasini tashkil etish, uning tarkibiga 3 kishi ishchi, askar va dehqon deputatlari soveti

qurultoyidan, 3 kishi shahar ijroqo'mi idoralaridan, 6 kishi musulmon qurultoylaridan qatnashishi rejalashtirilgan.

3. Besh yillik muddat bilan saylanadigan 24 kishidan iborat qonun chiqarish huquqiga ega bo'lgan oliy organ «Mahkamai Shariya» (qonunlar palatasi, parlament) va uning «Shayxulislomi» (bosh prokurori) lavozimini tashkil etish, uning tarkibiga besh kishi askar va dehqonlar qurultoyidan, 24 kishi o'lka musulmonlari qurultoyidan qatnashishi belgilangan.

4. Turkiston parlamenti - «Mahkamai Sharia» o'z amaliy faoliyatini shariat asosida Rossiya respublikasining asosiy qonunlariga (konstitutsiyasiga) mos suratda olib boradi. Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Kaspiy orti viloyatlari xalq xohishi-irodasiga ko'ra alohida hududiy muxtor federatsiya huquqiga ega bo'lishi va Turkiston federativ jumhuriyatiga kirishi lozimligi ko'rsatiladi. Qurultoy qarorida Rossiya hukumatining vakolatlari va Turkiston Federatsiyasiga beriladigan haq-huquqlar ham aniq ko'rsatib o'tiladi: o'z bojxonasiga, xazinasiga, federativ bankiga ega bo'lish, chegaradosh davlatlar bilan savdo-iqtisodiy shartnomalar tuzish, turli xalqaro anjuman va konferensiyalarga o'z vakillarini yuborib turish kabilar ana shular jumlasidandir.

Qurultoy o'z diqqat-e'tiborini faqat siyosiy masalalargagina qaratib qolmadi. Unda iqtisodiy muammolar ham hal qilinadi.

Jumladan, aholi o'rtasida kuchayib borayotgan ocharchilik balosini oldini olish uchun Turkiston o'lkasida paxta ekishni to'xtatib, faqat bug'doy va boshqa boshqoqli ekinlar ekishni maqsadga muvofiq deb topdi.

500 kishi vakil bo'lib qatnashgan mazkur qurultoyning yana bir katta ahamiyati shunda ediki, uning ishida Turkistondan tashqari O'rol va To'rg'ay viloyatlarining vakillari ham ishtirok etdilar. Ular qurultoyda so'zga chiqib bu viloyatlarni ham Turkiston federatsiyasi tarkibiga kiritilishini iltimos qildilar.

Xullas, Turkiston umummusulmonlarining ikkinchi o'lka qurultoyi milliy istiqlol harakati tarixida muhim iz qoldirgan anjuman sifatida tarixga kirdi. Qurultoy ilgari surgan tarixiy g'oya va qarorlar «Turk odami markaziyat

(federalist) firqasi» ning 1917-yil sentabrda e'lon qilingan Dasturi va Nizomida ham o'z aksini topdi. Dasturning kirish qismida muxtoriyatga ega bo'lmoq uchun birdan bir to'g'ri tadbir-chora va yo'l «Turk odami markaziyat firqasi» ni tashkil etmoqdan iborat ekanligi ta'kidlanadi va Turkistonda muxtoriyat tuzilishini istagan har bir kimsa ana shu firqaga kirishi, qo'lidan kelgan har qanday yordamni berib, xizmat qilishi kerakligi qayd etiladi. Firqa dasturida Turkiston muxtor jumhuriyat bo'lishi bilan bir qatorda, o'z parlamentiga ega bo'lishi, ichki boshqaruv masalalarini iqtisod va moliya, shariat, madaniyat, maorif, adliya, mulkchilik, saylov o'tkazish tartib qoidalari, yerga egalik va boshqa masalalarni o'zi mustaqil hal qilishi lozimligi ilgari suriladi. Bulardan tashqari firqa dasturida vijdon va e'tiqod erkinligi himoya qilinishi, 24 soat ichida hibsga olingan mahbusning aybnomasini e'lon qilinishi, ayollar va bolalar mehnatini muhofazalash, salomatlikka zarar keltiruvchi korxonalarda ish soatlarini tartibga solish kabi g'oyat muhim masalalar ham o'z aksini topgan edi.

Yana shu narsani alohida ta'kidlash joizki, 1917-yil sentabr oyiga kelib «Ulug' Turkiston» gazetasida jadid faollaridan bo'lgan Shoislom Shoahmedov Turkiston muxtoriyati konstitutsiyasi loyihasini tayyorlab, chop ettirgan edi. Bu fikr va mulohazalar shundan dalolat beradiki, Turkiston o'lkasi istiqlol fidoyilari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish masalalarida bir qator amaliy tadbirlarni ilgari surgan edilar.

Ular vatan va millat taqdiri to'g'risida qayg'urdilar va bosh qotirdilar. Ammo Turkiston milliy mustaqilligi uchun kurash fidoyilari ijtimoiy-siyosiy, nazariy-g'oyaviy dunyoqarashlarining cheklanganligi va torligi, inqilobiy kurash tajribalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi oqibatida hokimiyatni qo'lga olishda faollik va dadillik ko'rsatmadilar. Bu milliy istiqlolchilarning xatosi emas, balki fojiasi edi. Chunki bu fojia Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqligi, eng asosiysi esa o'lkaning uzoq yillardan beri chor Rossiyasining mustamlakasi bo'lib kelayotganligida edi.

Turkiston o'lkasida hokimiyat uchun raqiblashayotgan kuchlar o'zaro bir maromda ustunlik uchun kurash olib borayotgan paytda 1917-yil 25-27-oktabrda Petrogradga bolsheviklar harbiy to'ntarishni amalga oshirdilar, muvaqqat hukumatni zo'rlik yo'li bilan ag'darib tashladilar. Albatta bu voqea Rossiya fuqarolari uchun kutilmagan hodisa bo'ldi.

Shu boisdan oktabr to'ntarishiga qarshi Rossiyaning turli muzofotlarida qurolli chiqishlar boshlanib ketdi. Hatto proletar yozuvchisi Maksim Gorkiy ham Oktabrga nisbatan salbiy munosabatini bildirdi. «Туркестанский вестник» gazetasi uning «Новая жизнь» da e'lon qilingan «Demokratiyaga» deb nomlangan murojatnomasini ko'chirib bosgan edi. Unda jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «Lenin, Trotskiy va ularning yo'ldoshlari hokimiyatni chuqur zaqqumi ila zaharlab bo'ldilar. Ulrning so'z erkinligi, demokratiyaga erishgan shaxs huquqlariga bo'lgan sharmisor munosabati bunga shahodatdir. So'qir, mutaassib, vasvasaga uchragan jahongashtalar oldi-ketini bilmay, go'yoki, «sotsial inqilob» tomon bormoqdalar, aslida esa bu yo'l - o'zboshimchalik yo'li, inqilobning va yo'qsillarning o'lim yo'lidir.

Maqsad-muddaoga erishishning zo'rlik yo'li, qirg'in yo'li markscha-lenincha mafkuraning sinflar o'rtasidagi antogonistik kurash to'g'risidagi g'oyasidan kelib chiqadi. Chunki, deb isbot qiladi V.I.Lenin «sinfiy jamiyat shunday bir prinsipga asoslanganki,...yo sen birovni talaysan, yoki seni birov talaydi, yo sen birovga ishlaysan, yoki birov senga ishlaydi, yo sen quldor bo'lasan, yoki o'zing qul bo'lasan»¹.

¹ Lenin V.I. TAT 35- jild T.: O'zbekiston, 1978. 225- bet.

2.2. Turkistonda sho'rolar hokimiyatining o'rnatilishi

Petrogradda harbiy to'ntarish yo'li bilan Muvaqqat hukumatning ag'darib tashlanganligi va hokimiyatning bolsheviklar qo'liga o'tganligi haqidagi xabar Toshkentga 27-oktabrda yetib keldi. Bu xabarni Butunrossiya Sovetlarining II qurultoyida Turkiston nomidan vakil bo'lib qatnashgan A.Frolov va D.Dekanov (Samarqand) yuborgan edi. Bunday xabar F.Kolesov orqali ham o'lkaga uzatilgan edi. Shu kuniyoq ishchi va askar deputatlari Toshkent sovetining Ijroiya qo'mitasi A.Kojevnikovni Kushka va Jizzaxdagi harbiy qismlarga yordam so'rab jo'natdi va qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Petrograddagi oktabr harbiy to'ntarishini Turkistonda bolsheviklardan boshqa barcha siyosiy kuchlar qoraladilar va unga qarshi chiqdilar. Oktabr to'ntarishi allanechuk tasodif, noxush hodisa jamiyat va Vatan oldidagi jinoiy voqea sifatida hatto uzoq Turkistondagi rus ro'znomalarida ham o'z aksini topdi.

Toshkentda qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlik boshlab yuborilganligidan xabar topgan bosh komissar Korovichenko 27-oktabrda quyidagi mazmunda buyruq berdi: «Bolsheviklar Petrogradda qurolli qo'zg'olon ko'targanliklari bilan bir vaqtda ishchi va askar deputatlari Toshkent sovetining Ijroiya qo'mitasi Toshkent garnizoni qo'shinlariga murojaat qilib, ularni mening buyruqlarimni askar, ishchi va dehqon deputatlarining o'lka soveti tasdiqlamay turib, bajarmaslikka chaqirdi. Bolsheviklardan iborat bo'lgan ishchi va askar deputatlari Toshkent soveti ijroiya qo'mitasining bu chaqirig'ini Petrograd bolsheviklarini quvvatlash maqsadida hokimiyatni bosib olish uchun qilinayotgan yangi urinish deb hisoblab, Toshkent shahrini va Sirdaryo viloyatining Toshkent uyezdini qonunda ko'rsatilgan hamma oqibatlari bilan birga harbiy holatda deb e'lon qilaman»¹. Ammo bu ishdan foyda chiqmadi. 28-oktabrda Toshkentda qurolli qo'zg'olon boshlandi va 1-noyabrda Muvaqqat hukumatning shahardagi so'ngi istehkomi - Tuproqko'rg'on (hozirgi prezident devoni yonidagi bino) egallandi.

¹ O'zbekiston SSR tarixi , 3- jild , 102- bet. T.: "Fan" 1971.

Ana shu tariqa Toshkentda ham harbiy yo'l bilan to'ntarilish amalga oshirildi. Toshkentdagi harbiy to'ntarishga Kushka, Jizzax, Krasnavodsk, Chorjo'y va boshqa shaharlarda harbiy qismlarning bergan madadi katta bo'ldi. Toshkentda qurolli qo'zg'olonning g'alaba qilganligi munosabati bilan ishchi va askar deputatlari o'lka va Toshkent sovetlarining va Harbiy Kengashining aholiga xitobnomasi e'lon qilindi. Unda bunday deyilgan edi: «Butun hokimiyatni sovet qabul qilib oldi. Hokimiyatni o'z qo'lingizga oling!».

2-noyabrda Turkiston butun o'lka demokratik tashkilotlarining qo'shma majlisi bo'ldi. Unda Butun Rossiya miqyosida hokimiyat tuzish masalasi hal qilinguncha Muvaqqat o'lka hokimiyatini tashkil etish muammosi muhokama qilindi. Ammo mazkur anjumanda o'lka soveti, Toshkent soveti ijroko'mi, musulmon vakillari o'lka soveti faqat maslahat ovozi bilangina qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldilar, xolos.

Albatta bundan mahalliy sovet vakillari norozi bo'ldilar va 12- 15-noyabrda ulamochilar tashabbusi bilan Turkiston o'lkasi musulmonlarining uchinchi qurultoyiga to'plandilar. Unda ko'rilgan bosh mavzu hokimiyat masalasi bo'ldi. Ushbu maslada qabul qilingan qurorda bunday deyiladi: «Hokimiyatning mahalliy aholi manfaati uchun deyarlik zid bo'lgan begona va o'tkinchi, tasodifiy kishilar guruhi - harbiylar, ishchilar va dehqonlar tashkilotlari qo'lida bo'lishi demokratik qoidalar talabiga javob bermaydi va mahalliy aholiga xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash asosida to'g'ri hayot qurishiga kafolat berolmaydi»¹. Musulmonlarning III o'lka qurultoyi millatlarning o'z taqdirini o'zlari belgilashlari va ularning umuminsoniy taraqqiyotga erishishlari Qur'oni karimda aytilganidek va shariatda ko'rsatilganidek bo'lmog'i kerakligini qayd etdi. Shu bois o'lka musulmonlarining III qurultoyi o'lka xalqlari o'z taqdirini o'zlari hal qilishi asosida tezroq qat'iy bir to'xtamga kelishini maqsadga muvofiq deb topadi. Hokimiyat masalasida musulmonlarning III o'lka qurultoyi II o'lka qurultoy qarorlarini ma'qullab, yana takror qaror qiladi: «Hokimiyatning askar, ishchi va dehqonlar deputatlari

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati, 26- bet.

sovetlarining qo‘liga o‘tganligi munosabati bilan Turkiston aholisining 98 foizini tashkil etgan va umumiy soni 10 million kishidan iborat bo‘lgan musulmonlar Rossiya inqilobi ko‘tarib chiqqan «Ozodlik, tenglik, birodarlik» shiorlariga muvofiq milliy, madaniy muxtoriyat huquqiga egadirlar»¹.

Ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetining III syezdi, 1917- yil 15-22-noyabrda bo‘lib o‘tdi. 114 vakil qatnashgan mazkur qurultoyda o‘lka musulmonlarining vakillari maslahat ovozi bilan qatnashdilar. Qurultoyda muhokama qilingan masalalar markazida o‘lka hokimiyatining siyosiy xarakteri va tuzilmasi turdi. Ushbu masala bo‘yicha Turkiston musulmonlari soveti nomidan Sherali Lyapin so‘z olib, «O‘lkada faqat bitta inqilobiy demokratiya» hukmronligi o‘rnatilishiga qarshi gapirdi. U o‘z so‘zida shu narsani ta’kidladiki, musulmonlar o‘lkada hokimiyatni yolg‘iz o‘z qo‘llariga olishni talab qila olsalarda, kelgindi unsurlar manfaatini hisobga olib, ularga biroz bo‘lsada, yon bosadilar va hokimiyatga yo‘l beradilar. Sherali Lyapin musulmonlar Qur’oni karim va shariat qoidalari asosida ish tutadilar, ularning yo‘li mustaqildir, deya ta’kidladi. Ammo Turkiston ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetining III syezdi shovinistik va millatchilik ruhi bilan sug‘orilgan qarorlar qabul qildi. Turkiston o‘lka xalq komissarlar soveti raisi etib F.I.Kolesov, uning o‘rinbosari qilib Zelesskiy va kotiblikka Kotelnikov saylandi. Komissarlik lavozimlari quyidagicha taqsimlandi:

1. Temiryo‘llar, pochta va telegraf komissari - Kolesov;
2. Xalq maorifi komissari - Permezskiy;
3. Oziq- ovqat ishlari komissari - Kazakov;
4. Adliya komissari - Zelesskiy;
5. Suvdan foydalanish ishlari komissari - Shevcov;
6. Fuqarolik ma’muriy ishlar komissari - Agapov;
7. Tashqi ishlar komissari - Domogatskiy;
8. Harbiy ishlar komissarlari - Perfilov va Stasikov;
9. Savdo va sanoat komissari - Lyapin;
10. Moliya komissari - Kotelnikov;
11. Mehnat komissari - Poltaratskiy;
12. Dehqonchilik komissari - Chegodayev;
13. Sog‘liqni saqlash komissari - Barankin;
14. Maxsus topshiriqlar bo‘yicha komissar-Uspenskiy.

Hukumat tarkibiga mahalliy millat vakillaridan birorta ham kishi saylanmadi, ularning

¹ A‘zamxo‘jayev S. Turkiston muxtoriyati , 26- bet.

hammasi yuz foiz Turkistonga Rossiyadan yuborilgan yevropalik shaxslar edilar. Ular mahalliy xalqning na tilini, na dinini, na madaniyatini, na milliy urf-odatini, na bu yerda asrlar osha tarkib topgan iqtisodiy va siyosiy munosabatlarini bilmas edilar. Bu hol keyinchalik o'lkada sovet hokimiyati «tartib-qoidalarini»ni o'rnatish chog'ida o'zining asl qiyofasini ko'rsatdi. Chunki bu tasodifiy rahbar unsurlar mahalliy shart-sharoit bilan hisoblashmadilar, chor Rossiyasining bosib olgan mustamlakasi bo'lgan Turkistonda buyuk rus shovinizmi siyosatini zo'rlik yo'li bilan davom ettirdilar. Bu narsa hatto Turkiston o'lkasi sovetlarining III qurultoyi qabul qilgan qarorida ham o'z aksini topdi. Jumladan, qurultoy qarorida «Mahalliy aholi o'rtasida proletar sinfiy tashkilotlar bo'lmaganligi sababli» vakillarning o'lkadagi hokimiyat organlarida ishlashlariga yo'l qo'ymaslik kerakligi ta'kidlanadi. Bunday buyuk davlatchilik - shovinistik siyosat keyinchalik ham doimiy sur'atda o'lka mehnatkashlari o'rtasida oddiy bir qoida tariqasida olib borildi. Mahalliy tub yerli Turkiston xalqlariga muxtoriyat huquqi u yoqda tursin, hatto vakillarini sovetlar hukumati tarkibida qatnashishiga ham imkon berilmadi.

Bu masalaga alohida urg'u berilayotganligining sababi shunda-ki, shovinizm, buyuk davlatchilik va mustamlakachilik siyosatining o'zagi va tayanchi markazda edi. V.I.Lenin boshliq sovetlar hukumati Turkiston o'lkasi xalqlarining muxtoriyat talab qilib kurash olib borayotganligini bilmasligi mumkin emas edi. Chunki bu masala Muvaqqat hukumat davridayoq Petrograddagi hukmron doiralar o'rtasida keng va oshkor qo'yildi. Muvaqqat hukumatning bosh vaziri A.F. Kerenskiy quyidagi so'zlari bilan buni yaqqol isbotlaydi: «Muvaqqat hukumat Turkistonning ehtiyojlaridan xabardor va unga diqqat bilan quloq soladi. Turkistonliklar ta'sis majlisi qarorlarini sabr-toqat bilan kutishlariga to'g'ri keladi»¹.

Bundan tashqari Mustafo Cho'qayev xarakterli bir voqeani xotirlaydi. U aprel oyida Petrograd ishchi va askar deputatlari soveti raisligiga saylangan N.S.Chxheidze bilan Turkiston to'g'risida bo'lgan suhbat chog'ida: «Biz Turkiston

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati , 28- bet.

uchun muxtoriyat istaymiz. Shuning uchun ham bizning faoliyatimiz mana shu muxtoriyatga tayyorgarlik yo'lida boradi», deb tushuntirganda Chxeidze Mustafo Cho'qayevning bu so'zlaridan cho'chib ketganday bo'lib: - «Xudo haqqi, siz mamlakatda yurtdoshlaringiz orasida muxtoriyat haqida so'zlamang. Birinchidan, hozir bu to'g'risida so'zlashga erta. Ikkinchidan, sizning Turkiston kabi bir mamlakatda muxtoriyat darhol istiqlol va ayrilish tomon otilgan odim bo'ladi»¹: deydi. Yana shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, V.I.Leninning shaxsan o'zi milliy masala bo'yicha bir qator asarlar yozib oktabr to'ntarishidan so'ng matbuotda e'lon qilgan edi. Ularda millatlarning to milliy mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqishga qadar o'z taqdirini o'zi belgilashi g'oyasi ilgari surilgan edi. Ana shunday hujjatlardan biri 1917-yil 22-noyabrda V.I.Lenin tomonidan yozilgan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon meh- natkashlariga»² murojaatnomadir. Unda shunday jummalarni o'qiymiz... «Bundan buyon sizlarning urf-odatlaringiz, sizlarning milliy va madaniy muassasalarining ozod va daxlsiz deb e'lon qilinadi. O'z milliy hayotlaringizni erkin va bimalol uyushtira beringiz, sizlarning bunga haqqingiz bor.

...Sizlar o'zlaringiz o'z vataningizning hokimlari bo'lishingiz lozim. O'z rasm-rusumingizga binoan hayotingizni uyushtirishingiz lozim. Sizning bunga haqqingiz bor, chunki sizlarning taqdiringiz o'zingizning qo'llaringizda».

Ammo shunga qaramasdan sovetlar hukumati va bolsheviklar firqasi Turkiston musulmon xalqlariga muxtoriyat huquqini berish emas, hatto vakillarining sovetlar hukumati tarkibida qatnashishi uchun ham nega yo'l bermadi, degan qonuniy savol tug'iladi. Chunki Turkistonda o'rnatilgan F.I.Kolesov boshchiligidagi sovetlar hukumati tashqi ko'rinishi jihatidan ilgari chiqqan Rossiyasi mustamlaka hukumati va uning Turkiston general-gubematorligidan farq qilganday ko'rinsada, o'z ichki mazmun va mohiyati jihatidan undan hech qanday farq qilmas edi. Boz ustiga sovetlar hukumronligi yillaridagi o'ta noziklik va ayyorlik bilan amalga oshirilgan qizil saltanat mustam-

¹ Mustafo Cho'qay o'g'li. Istiqlol jallodlari (1917- yil xotiralari) T.: G'. G'ulom , 1992. 45- bet

lakachiligi siyosati, mamlakat xalqlari boshiga tushgan ayanchli qirg'inbarot va qatag'onliklar Vatanimiz tarixida chor Rossiyasi davridagiga qaraganda yanada dahshatli iz qoldirdi.

«Oktabr to'ntarishi o'zbek xalqi uchun kutilmagan bir voqea edi, - deb yozgandi Rahim Inog'omov va unga o'zbek mehnatkashlari hozirlik ko'rmagan edilar. Chunki o'zbeklar orasida o'zgarishga hali zamin hozirlanmagan edi. O'zbeklar orasidagi Oktabrgacha bo'lgan harakatning eng kuchli yo'li yolg'iz ruslarga va rus istibdod huku- matiga qarshi bo'lib, mustaqillikka intilish edi».

Keyinchalik sovet hokimiyati vakillarining o'zlari ham Turkiston xalqlari oktabr to'ntarishi va sovet hokimiyati prinsiplarini tan olma- ganliklarini ro'yirost aytgan edilar. Jumladan, 1920-yil iyunda Biryushev imzosi bilan Turkiston jumhuriyati Markaziy ijroiya qo'mitasi nomiga yozilgan hisobotda aytiladiki, bu yerda sanoat yo'qsillari shu darajada kamki, sovet hokimiyati prinsiplarini yetarli darajada qabul qilishmaydi va o'zida mustamlakachilik qoldiqlarini to'la saqlagan juda oz sonli yo'qsillar sinfi diktaturasini amalda qo'llash nihoyatda xavflidir va bu mahalliy aholi bilan batamom aloqani uzishga olib kelishi mumkin. G.Safarov «Pravda» gazetasining 1920-yil 20-iyunda bosilgan maqolasida: «Proletariat diktaturasining Turkistondagi haqiqiy vakili rus xalqidir» deb juda to'g'ri yozgan edi. Xullas, oktabr to'ntarishi Turkiston o'lkasining obyektiv taraqqiyot qonunlariga zid suratda o'lkaga chetdan - Rossiyadan kelgan bir guruh shaxslar tomonidan zo'rlik bilan amalga oshirildi, ya'ni zo'rlik yo'li bilan eksport qilindi. Uni mahalliy xalq qabul qilmadi.

XULOSA

Mustaqillikning tarixan qisqa davrida mamlakatimiz hayotida ham, odamlar turmushida ham keskin burilish yasaldi. Turmush tarzimiz o'zgardi. Tafakkurimiz kengaydi. O'zligimizni anglay boshladik. Mustaqillik yillari ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning tezkorligi, voqea va hodisalarning shiddatliligi, dunyoviy muammolaru serqirra hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan umumiy qarashlarimizdan tortib, eng kichik, eng shaxsiy yumushlarimizgacha bo'lgan barcha hodisalarni o'zida mujasam etdi. Endi tarixchilarimiz xalqning istiqloлга erishish yo'lidagi fidoyi mehnatini, milliy mustaqillikka erishish yo'llari va vositalarini, milliy davlatchilik qurilishiga doir tajribani, istiqlolni mustahkamlashning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy omillarni o'rganish va milliy istiqloл mafkurasini va milliy g'oyani yaratish kabi muammolarni har tomonlama mushohada qilmoqlari lozim. "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q," - degan edi I.Karimov. Tarix xotirasi inson taraqqiyotiga kuchli ta'sir o'tkazadi, milliy istiqloл mafkurasini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Milliy ong, milliy tafakkur xalq tarixi, uning rivojlanish bosqichlarini o'rganish, undan saboq chiqarish bilan bog'liq.

Sobiq sovet hokimiyati hukmronligi davri (1917-1991 yillar) mamlakatimiz tarixida o'ziga xos o'rin egallaydi. 1917 yil oktabrida bolsheviklar zo'rlik bilan amalga oshirgan to'ntarish sobiq Ittifoq xalqlari, jumladan O'zbekiston xalqlari tarixida ham salkam 75 yil davom etgan yangi mustamlakachilik sahifasini ochib berdi. Chor mustamlakachilik imperiyasi o'rnini "qizil imperiya" egalladi. Respublikadagi ijtimoiy-siyosiy tarixiy jarayonning o'ta murakkab va ziddiyatli kechishi ko'plab qurbonlar berilishiga, madaniy va ma'naviy yo'qotishlarga olib keldi. Oktabr to'ntarishidan keyin O'zbekistonning anchagina qismi Turkiston avtonom Respublikasi sifatida RSFSR tarkibiga qo'shib olindi. 1924- yilda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralash natijasida O'zbekiston SSR tashkil topib, SSR Ittifoqi tarkibiga kiritildi. Oqibatda O'zbekiston to'la-to'kis Moskvaga qaram bo'lib qoldi. Mustabid tuzum O'zbekistonni Markaz tarkibidagi mustamlaka

sifatida o'z iskanjasida doimiy saqlab qolish va uni metropoliyaning xom ashyo bazasi va mahsulot bozori sifatidagi holatini yanada mustahkamlashga intildi. O'zbekiston sanoati asosan qishloq xo'jaligi ehtiyojlariga xizmat qilishga yo'naltirilgan edi. Markazning O'zbekistondagi mustamlakachilik siyosati respublikaning madaniy rivojida ham o'zining ifodasini topdi. Sho'rolar davrida xalqimizning og'ir va mashaqqatli mehnatlari evaziga yaratilgan moddiy-ma'naviy boyliklar uning farovonligi uchun xizmat qilmadi.

Aksincha, bu boyliklar o'zbek xalqini kamsitish, milliy g'uro'rini oyoq osti qilish, o'zligini unuttirish, kommunistik mafkurani yanada kuchaytirish uchun xizmat qildi. O'zbekiston hududida bunyod etilgan korxonalar, keragidan ortiqcha o'zlashtirilgan qo'riq va bo'z erlar, qazilgan kanallar, qurilgan suv omborlari respublikamizning ekologik ahvolini murakkablashtirdi, Orol dengizining qurib borishini tezlashtirdi, dehqonchilik erlari tarkibini o'zgartirib yubordi, atrof muhitni, ichimlik suvini zaharlanishiga yo'l qo'ydi.

O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritishim bilan tarixiy haqiqatni tiklash uchun, yangicha va xolis yondashuv, sovet davrida yuzaga Vatanimiz tarixidagi noxolisliklarni milliy mustaqillik mafkurasi asosida tugatish uchun qulay shart-sharoit qaror topdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov "Turkiston" gazetasi muxbirining savollariga bergan javoblarida mustabid sovet tuzumi davriga munosabat bildirar ekan: "...bugun biz ota-bobolarimizga... sun'iy ranglar bilan ajratib baho bermasligimiz, balki ularning hayotini, ular yashagan davrning mohiyatini to'g'ri tushunishga harakat qilishimiz lozim", deb ta'kidlagan edi. Modomiki, shunday ekan, his-hayajonga berilmasdan, mustabid siyosiy tuzum tarixi bilan xalqimiz tarixini ajrata bilishimiz, uni xolisona yoritishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. A. "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" Toshkent "Sharq" 1998.
2. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. 7-jild.Toshkent O'zbekiston. 1999 yil
3. Karimov I. A. "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" Toshkent "Ma'naviyat" 2008.
4. A'zamxo'jayev S. Turkiston birligi uchun. Toshkent. "Fan" 1995.
5. Geller M. , Nekrich A. Rossiya tarixi. "Утопия и власти" 1-kitob.
6. Lenin V.I. TAT 35- jild T.: O'zbekiston, 1978.
7. O'zbekiston SSR tarixi 3- jild. T.:"Fan" 1971.
8. A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati , 26- bet.
9. Mustafo Cho'qay o'g'li. Istiqlol jallodlari (1917- yil xotiralari) T.: G'. G'ulom, 1992. 45- bet
10. Alimova D. va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917-1991) Toshkent. "Sharq", 2005.- C.12.
11. Shamsutdinov R. Karimov Sh. "Vatan tarixi" Toshkent "Sharq" 2010.

[wwwgoogle.uz](http://www.google.uz).

[wwwlouvre.historic.ru](http://www.louvre.historic.ru).

[wwwziyonet.uz](http://www.ziyou.net)

[wwwhistoric.ru](http://www.historic.ru)